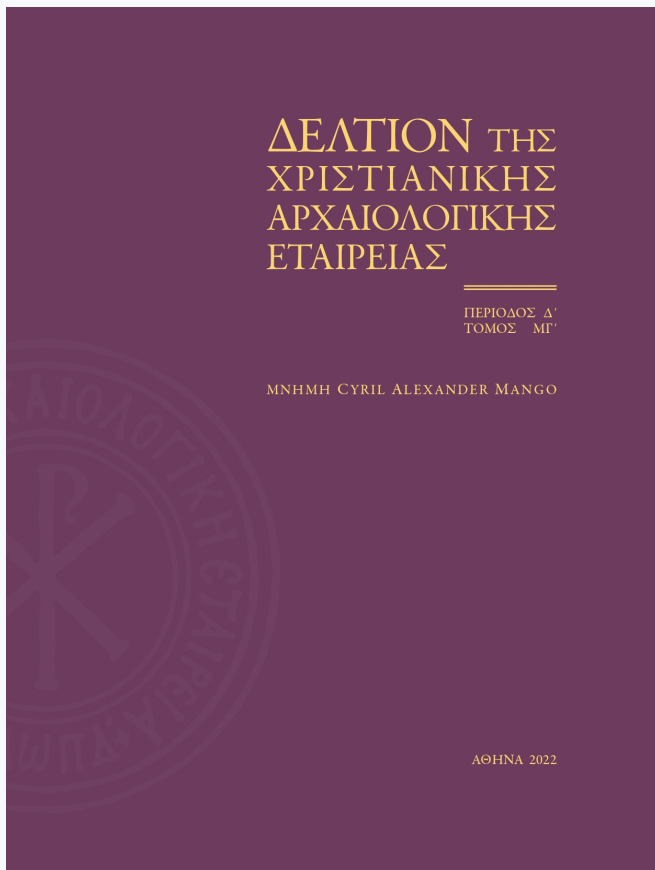

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2022)

Δελτίον ΧΑΕ 43 (2022), Περίοδος Δ'

Η βυζαντινή οχύρωση και η «magna et communis platea» της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου

Κατερίνα ΜΑΝΟΥΣΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ (Katerina MANOUSSOU-NTELLA)

doi: [10.12681/dchae.34376](https://doi.org/10.12681/dchae.34376)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΝΟΥΣΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ (Katerina MANOUSSOU-NTELLA) Κ. (2023). Η βυζαντινή οχύρωση και η «magna et communis platea» της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 43, 125–142. <https://doi.org/10.12681/dchae.34376>

Η BYZANTINΗ ΟΧΥΡΩΣΗ ΚΑΙ Η «MAGNA ET COMMUNIS PLATEA» ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Η ένταξη της πρωτοβυζαντινής οχυρωμένης ακρόπολης της Ρόδου στον νευραλγικό χώρο ανάμεσα στα δύο κεντρικά λιμάνια της αρχαίας πόλης αποτέλεσε τομή για τη μετέπειτα εξέλιξη του πολεοδομικού ιστού. Στη νεκρή ζώνη («terra deserta») του νότιου χερσαίου τείχους του κάστρου, έξω από την κεντρική πύλη προς τα ατείχιστα προάστια που περιελήφθησαν τελικά στην οχυρωμένη Χώρα των αρχών του 13ου αιώνα, αναπτύχθηκε ο κεντρικός εμπορικός άξονας που οδηγούσε στον μεσαιωνικό χώρο συναλλαγών και το εμπορικό λιμάνι, και εξελίχθηκε ως «magna et communis platea» της πρωτεύουσας των Ιωαννιτών ιπποτών.

Λέξεις κλειδιά

Υστεροβυζαντινή περίοδος, ιπποτοκρατία, ιστορική γεωγραφία, πολεοδομία, βυζαντινή αρχιτεκτονική, οχυρωματική αρχιτεκτονική, αστική αρχιτεκτονική, εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, Ρόδος.

Η ομώνυμη πόλη της Ρόδου ιδρύθηκε κατά την ύστερη κλασική περίοδο, το 408 π.Χ., στο βορειοανατολικό ακρωτήριο του νησιού, το οποίο εισχωρεί στη θάλασσα, απέναντι από τα μικρασιατικά παράλια¹. Η χάραξη του πολεοδομικού της ιστού, κατά το ιπποδάμειο ρυμοτομικό σύστημα², περιελάμβανε ένα δί-

* Δρ αρχιτέκτων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δωδεκανήσου, kamanousou@gmail.com

** Το άρθρο, που αφιερώνεται στη μνήμη του μεγάλου ερευνητή και ακαδημαϊκού δασκάλου Cyril Mango, βασίζεται στην ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο 35ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα, 2015): Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Ηβυζαντινή οχύρωση της πόλης της Ρόδου», 66-67.

¹ Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ρόδος*, Αθήνα 1986. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Η δημιουργία και εξέλιξη της οχυρωμένης πόλης της Ρόδου (7ος αι. – 1480)*, Θεσσαλονίκη 2021.

² W. Hoepfner, «Η πολεοδομία της κλασικής περιόδου», *Αρχαιο-*

The integration of the Early Byzantine fortified acropolis of Rhodes in the neuralgic area between the two central ports of the ancient town was a turning point in the subsequent evolution of the urban fabric. In the unbuilt zone (“terra deserta”) of the southern land wall of the castle, outside the main gate to the suburbs that were finally included in the fortified town of the early 13th century, the main commercial axis leading to the medieval commercial area and the port was developed and evolved as a “magna et communis platea” in the capital town of the Knights of Saint John.

Keywords

Late Byzantine period; Knights rule; historical geography; town planning; Byzantine architecture; defensive architecture; civil architecture; religious architecture; Medieval town of Rhodes; Rhodes.

κτυο ευθειών οδών σε ορθή γωνία στην τοποθεσία της λοφοπλαγιάς. Η μορφή και η πολεοδομική εξέλιξη της πόλης ήταν άρρηκτα δεμένη με το επιβλητικό τοπίο της και τη στενή σχέση της με τη θάλασσα.

Στην κεντρική ζώνη της πόλης, όπου βρισκόταν η αρχαία αγορά, το Δείγμα και το Διονύσιον³, διαπιστώνονται οι περισσότερες επεμβάσεις μνημειακής διαμόρφωσης της ρωμαϊκής περιόδου, παράλληλα με την ιεράρχηση των κεντρικών οδικών αξόνων ως *cardo* και *decumanus*⁴.

λογία και Τέχνες 63 (Ιούνιος 1997), 32-34. Ι. Κοντής, *Συμβολή εις την μελέτην τῆς ὀυμοτομίας τῆς Ρόδου*, Ρόδος 1954.

³ Γρ. Κωνσταντινόπουλος, «Έργα πλαστικής και επιγραφές από το Διονύσιον Τέμενος της αρχαίας Ρόδου», *ΑΔ* 48-49 (1994-1995), Α΄ – Μελέτες, Αθήνα 1998, 76-82.

⁴ M. Cante, «L'arco quadrifronte sul decumano massimo», *ASAtene* 64-65 (1986-1987) [1991], 175-205.

Στη διάρκεια της αραβοβυζαντινής διαμάχης, κατά το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα, το νησί της Ρόδου περνά πότε στα χέρια των Αράβων και πότε των Βυζαντινών. Στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα, αραβικές ιστορικές πηγές αναφέρουν ότι στην πόλη εγκαθίσταται αραβική φρουρά και αποικία, οι οποίες, σε περίπτωση κινδύνου, κατέφευγαν στο φρούριό της⁵. Το πρωτοβυζαντινό αυτό κάστρο, σύμφωνα με ελληνικές ιστορικές πηγές, δεν κατάφεραν να κυριεύσουν οι Άραβες του χαλίφη Χαρούν Αλ Ρασίντ το 807 μ.Χ. (Εικ. 1).

Η νέα οχύρωση προσαρμόστηκε στις χρονικές και τοπικές συνθήκες⁶, δηλαδή στον προϋφιστάμενο ιπποδάμειο πολεοδομικό ιστό, στα διατιθέμενα σε δεύτερη χρήση υλικά και στη μακρόχρονη κατασκευαστική παράδοση της περιοχής.

Το οχυρό περιελάμβανε αρκετά εκτεταμένο περίβολο, με περίμετρο περίπου 1.200 μ. και έκταση περίπου 100 στρεμμάτων. Ο αρχικός του χαρακτήρας της οχυρωμένης ακρόπολης ανταποκρινόταν στις ανάγκες προστασίας του γηγενούς πληθυσμού των παλαιών πολεοδομικών θυλάκων⁷. Σε περίπτωση εχθρικής επιδρομής, οι κάτοικοι των ατείχιστων συνοικιών ή «προαστίων» κατέφευγαν στο κάστρο. Η βυζαντινή θαλασσινή πύλη⁸ που οδηγούσε στο κέντρο του εμπορικού

λιμανιού, ανοιγόταν στα ανατολικά του μητροπολιτικού καθεδρικού ναού –της Παναγίας του Κάστρου. Η κύρια εμπορική οδός (η σημερινή οδός Ιπποτών), που οδηγούσε από την ενδοχώρα της δυτικής πλευράς του νησιού στο λιμάνι, συνδέονταν ταυτόχρονα το παλάτι με τη βυζαντινή μητρόπολη (την Παναγιά του Κάστρου), αποτέλεσε τη μέση οδό της τειχισμένης πόλης του 7ου αιώνα.

Το φρούριο είχε σχήμα επίμηκες, ως προς τον άξονα Ανατολή-Δύση, ώστε να συμπεριλαμβάνει επίσης το οχυρό έξαρμα του εδάφους, το οποίο υψωνόταν πάνω από τα αρχαία νεώρια, στον μυλό του πολεμικού λιμανιού, δεσπόζοντας ταυτόχρονα και του μεγάλου λιμένα⁹ (Εικ. 1). Στο οχυρό αυτό έξαρμα εδραιώθηκε σταδιακά, πιθανότατα κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, το διοικητικό μέγαρο με χαρακτηριστικά μεσαιωνικού παλατιού¹⁰ (Εικ. 1-P). Πρόκειται για ένα τετράγωνο, περίκεντρο, οχυρωμένο συγκροτήμα κτισμάτων με εσωτερικό αίθριο, που ήταν ταυτόχρονα η έδρα και το σύμβολο εξουσίας του ηγεμόνα. Στη βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος, που ταυτίζεται με τη γωνία του πρωτοβυζαντινού φρουρίου, αναπτυσσόταν ο πιο ογκώδης πύργος –ακρόπυργος– της βυζαντινής οχύρωσης (Εικ. 3-A). Εδράζεται στον φυσικό βράχο και προβάλλει στα βόρεια του αναλημματικού τοίχου των αρχαίων νεωρίων¹¹. Ενταγμένος στη διασταύρωση δύο αρχαίων οδικών αξόνων, κάλυπτε τη βυζαντινή πύλη που ανοιγόταν στα νοτιοδυτικά του, αποτελώντας τον πυρήνα του συγκροτήματος των πυλών του *Πρωτομαστόρου*.

Στη συνέχεια, η οχυρωματική γραμμή στρεφόταν νοτιοανατολικά και απέληγε στον γωνιακό πύργο της *Guardia* (της Φρουράς)¹², στην κορυφή του υψώματος της νοτιοδυτικής γωνίας του κάστρου. Δεν διαθέτουμε σαφή στοιχεία ύπαρξης ενδιάμεσων πύργων στο σκέλος

⁵ Η. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου, από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523) (Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993)*, Β', Αθήνα 2000, 299-308. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Μεσαιωνική Ρόδος. Από το βυζαντινό κάστρο στο παλάτι του μεγάλου μαγίστρου», Α. Καββαδία – Π. Δαμιούλος (επιμ.), *Η οχυρωματική αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο μεσαιωνικός οικισμός Αναβάτου Χίου, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Χίος, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008)*, Χίος 2012, 313-330.

⁶ Ν. Μουτσόπουλος, «Η πρώτη βυζαντινή και η μεσοβυζαντινή πόλη», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 64 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1997), 29-58. Χ. Μπούρας, «Μεσοβυζαντινές και ύστεροβυζαντινές πόλεις από τη σκοπιά της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής», Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 1-14.

⁷ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Νέα στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης της πόλης της Ρόδου κατά την ύστερη αρχαιότητα», *ASAtene* 98 (2020), 504.

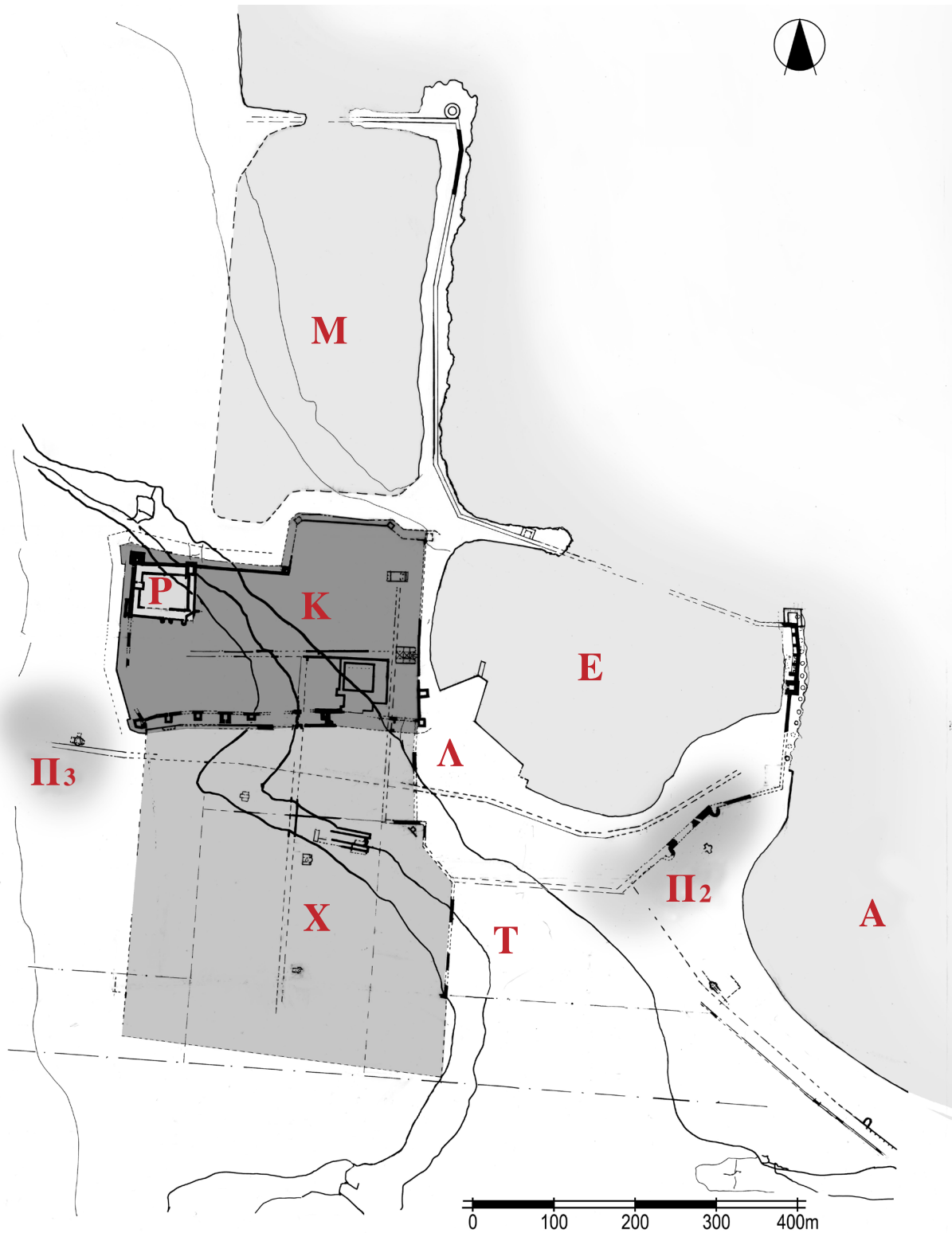
⁸ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Η πρώτη μεσαιωνική οχύρωση της πόλης της Ρόδου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Ρόδος, 14-18 Νοεμβρίου 2001)*, Αθήνα 2007, 332.

⁹ Κ. Manoussou-Ntella, «Le paysage culturel et les monuments symboles disparus de la ville de Rhodes», *Europa Nostra Bulletin* 64 (2010), 64-65.

¹⁰ Μανούσου-Ντέλλα, «Μεσαιωνική Ρόδος», ό.π. (υποσημ. 5), 313-330.

¹¹ Manoussou-Ntella, «Le paysage culturel», ό.π. (υποσημ. 9), 64-65.

¹² Η. Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου “versus civitatem”», *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Ρόδος, 27-29 Νοεμβρίου 1986)*, Αθήνα 1992, 81-108.

Εικ. 1. Σχέδιο γενικής διάταξης της βυζαντινής οχυρωμένης πόλης από τον 7ο έως τον 13ο αιώνα: Ε: Εμπορικό Λιμάνι. Μ: Λιμάνι Μανδράκι. Α: Όρμος Ακαντιάς. Κ: Πρωτοβυζαντινό Φρούριο. Ρ: Υστεροβυζαντινό Παλάτι του Ηγεμόνα. Χ: Υστεροβυζαντινή Χώρα. Τ: Ανατολική οχύρωση της Χώρας. Λ: Χώρος εμπορικών συναλλαγών.

Εικ. 2. Αποκάλυψη τμημάτων της βυζαντινής οχύρωσης με πύργο, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της πλατείας Κλεοβούλου στις αρχές του 20ού αιώνα.

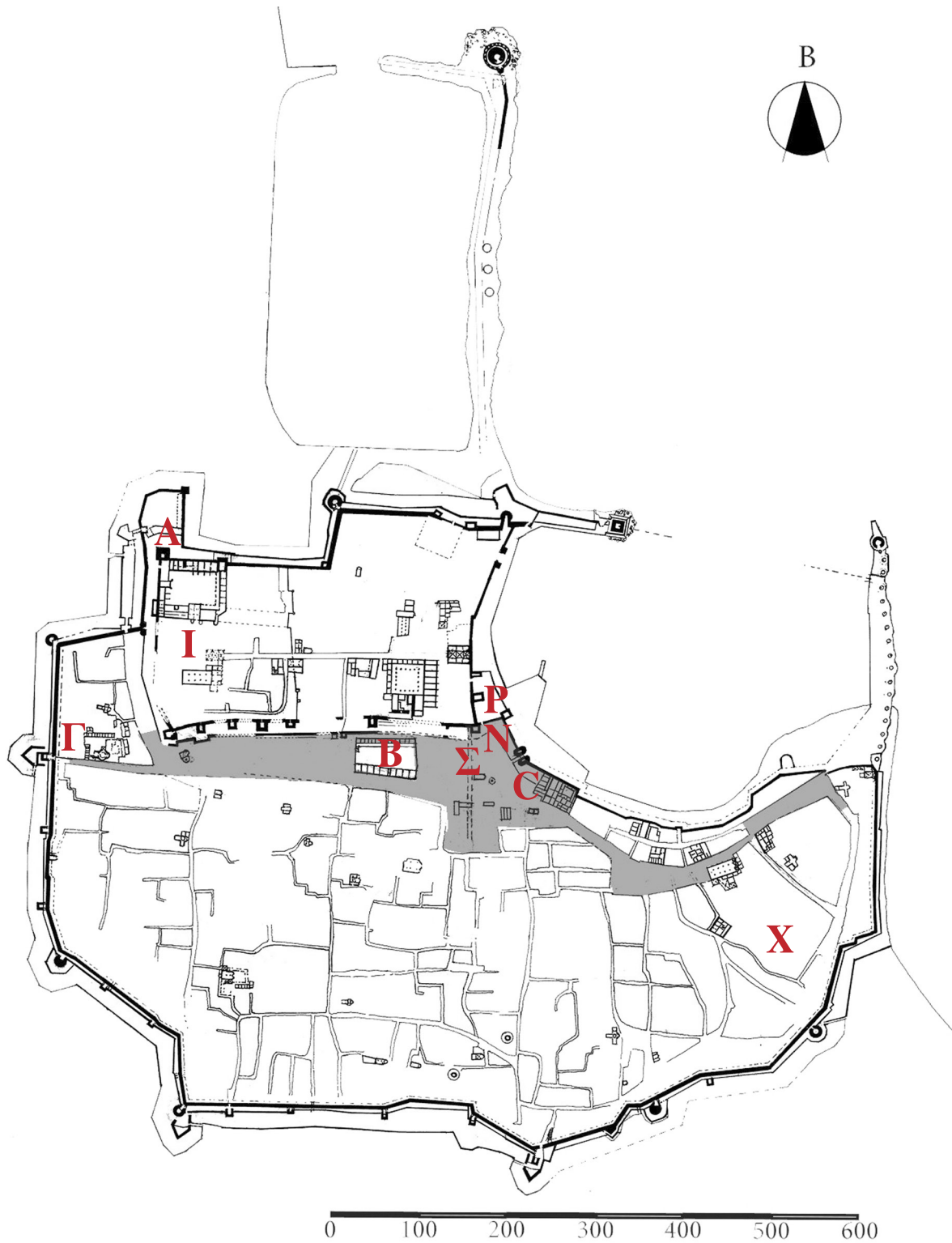
αυτό της βυζαντινής οχύρωσης, που είχε συνολικό μήκος περίπου 200 μ. Είναι πολύ πιθανό να υπήρχε πύργος στο σημείο της αμβλείας γωνίας του τείχους, στα δυτικά του καθολικού του Αγίου Ιωάννη των Ιπποτών (Εικ. 3-Ι). Δεν είναι όμως δυνατόν στη σημερινή κατάσταση των κατασκευών να διευκρινιστεί η ακριβής σχέση του με τον πύργο του κωδωνοστασίου της ιπποτικής εκκλησίας¹³, ο οποίος επίσης χρησιμοποιείτο κατά τις πολιορκίες για αμυντικούς σκοπούς¹⁴. Δυστυχώς

ο μεγάλος κρατήρας που δημιούργησε η καταστροφική έκρηξη της πυρίτιδας που φυλασσόταν στην εκκλησία το 1856¹⁵, εξαφάνισε ριζικά κάθε ίχνος μεσαιωνικής κατασκευής στο σημείο αυτό. Το βυζαντινό κυρίως τείχος αποκαλύφθηκε σε πρόσφατη ανασκαφή, περίπου 40 μ. βορειότερα. Οι φωτογραφίες του Ιταλικού Αρχείου από το ίδιο σημείο δίνουν στοιχεία ύπαρξης πύργου, τα οποία πιθανότατα ενσωματώθηκαν ή καταστράφηκαν κατά τη διαμόρφωση των δύο επιπέδων της πλατείας Κλεοβούλου (Εικ. 2).

¹³ P. Lojacono, «La chiesa conventuale di S. Giovanni dei Cavalieri in Rodi», *Clara Rhodos* 8 (1936), πίν. 2.

¹⁴ J. Bosio, *Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di San Giovanni Gerosolimitano*, Ρώμη 1622-1629.

¹⁵ M. Gehlhoff-Βολανάκη, «Ο σεισμός και η έκρηξη της πυρίτιδας στη Ρόδο το έτος 1856 κατά τον Hedenborg», *Ο Δρόμος* 13-14 (1982), 52-59.

Εικ. 3. Σχέδιο γενικής διάταξης της ιπποτικής πόλης στο τέλος του 15ου αιώνα: Α: Ακρόπογος της πρωτοβυζαντινής οχύρωσης. Ι: Καθολικό του Αγίου Ιωάννη των Ιπποτών. Γ: Πύλη του Αγίου Γεωργίου. Ν: Θέση Παλιού Νοσοκομείου των Ιωαννιτών. Σ: Πλατεία Αγίου Σεβαστιανού. Ρ: Πύλη της Καστελλανίας. Χ: Μεγάλος κήπος της πλατείας. Β: Συγκρότημα διώροφων θολωτών κτισμάτων των αρχών του 16ου αιώνα.

Από τον επιβλητικό πύργο της Φρουράς (Εικ. 4-B2) και προς τα ανατολικά αναπτύσσεται το νότιο χερσαίο σκέλος του πρωτοβυζαντινού φρουρίου¹⁶. Πρόκειται για το σημαντικότερο, από άποψη οχυρωματικής τεχνικής, τμήμα της βυζαντινής οχύρωσης του 7ου αιώνα στην πόλη της Ρόδου¹⁷ (Εικ. 4). Αναπτύχθηκε στην ευπρόσβλητη πλαγιά του λόφου προς την ενδοχώρα. Το νότιο τείχος, συνολικού μήκους περίπου 360 μ., είχε δέκα ισχυρούς και ψηλούς ορθογώνιους πύργους, εξαιρετικά πυκνά διατεταγμένους ανά 28 περίπου μέτρα, και συνεχές εξωτείχιο χωρίς πύργους σε απόσταση περίπου 7-10 μ. Ορθογώνιες διαπλατύνσεις του εξωτειχίου γύρω από τους πύργους διαπιστώθηκαν τουλάχιστον στην πρώτη οικοδομική φάση των δύο δυτικότερων πύργων (Εικ. 4). Η διάταξη αυτή καταργήθηκε κατά την εκβάθυνση της τάφρου, οπότε προστέθηκε επικλινή αντιστήριξη (σκάρπα) στη βάση του εξωτειχίου (Εικ. 5).

Όλοι οι σωζόμενοι πύργοι, εκτός από τον πύργο που αποκαλύφθηκε σε ανασκαφή επί της οδού Θεοφιλίσκου (Εικ. 4-B8), κατά την αρχική φάση της κατασκευής τους είχαν τρεις πλευρές συγκλίνουσες προς τα πάνω. Ήταν κτισμένοι κατά το έμπλεκτο σύστημα με δύο ανεξάρτητες λαξευτές παρειές, ύψους δόμων 0,47-0,50 μ., και ενδιάμεση πλήρωση του άχους της τοιχοποιίας με αργούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα¹⁸. Οι πωρόπλινθοι, που κατά κανόνα προέρχονται από λιθολόγημα αρχαίων κτισμάτων, έχουν μήκος που συχνά φθάνει τα 1-2 μ. Στους αρμούς, που έχουν πλάτος από 0,05 έως 0,10 μ., παρεμβάλλονται τεμάχια από κεραμίδια ή μικρές πέτρες για την καλή αρμογή και έχουν ως συνδετική ύλη ασβεστοκονίαμα. Το κυρίως

τείχος έχει πλάτος περίπου 3,20 μ., ενώ το εξωτείχιο, χωρίς την επικλινή διεύρυνση της βάσης του, φθάνει τα 2,10-2,20 μ. (Εικ. 5).

Κατά μήκος του ιδιαίτερα ευάλωτου χερσαίου τμήματος της πρωτοβυζαντινής οχύρωσης διαπιστώνονται επεμβάσεις ενίσχυσης και βελτίωσης των οχυρωμάτων σε μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις. Πιθανότατα ανάγονται στο τέλος του 11ου έως τον 13ο αιώνα, οπότε η εξέλιξη του καταπέλτη απαιτούσε πιο ενισχυμένα τείχη. Στο τέλος του 15ου αιώνα, το 1475, κατά τη διάρκεια της ιπποτοκρατίας, αναφέρεται ότι επισκευάστηκαν τα βυζαντινά τείχη και «σκάφηται τάφρος πλατιά και βαθιά»¹⁹. Κατά την ανασκαφική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο της οδού Αγησάνδρου²⁰, διαπιστώθηκε η ύπαρξη βυζαντινού εξωτειχίου (Εικ. 4-B8). Η κατασκευή του συνδέεται άμεσα με αρκοσόλιο της μικρής τοιχογραφημένης εκκλησίας, που χρονολογείται στη μεσοβυζαντινή περίοδο, από τα τέλη του 12ου έως τις αρχές του 13ου αιώνα. Η εξωτερική παρειά του προτειχίσματος έχει συμφή επικλινή διαμόρφωση βαθύτερα προς την πιθανότατα ατείχιστη Χώρα²¹, τουλάχιστον κατά την εποχή αυτή της ενίσχυσης των οχυρώσεων του κάστρου. Στο ύψος της σημερινής οδού Παναϊτίου το βυζαντινό εξωτείχιο, πλάτους 2,20 μ., αποκαλύφθηκε μέχρι την έδρασή του. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν παρατηρείται ανάλογη διαμόρφωση της βάσης του προτειχίσματος, η οποία έχει απολύτως κατακόρυφη εξωτερική παρειά. Αντίθετα, στο τμήμα αυτό έχει εκ των υστέρων προστεθεί ογκώδες επικλινές ανάλημμα, πιθανότατα κατά τη διαμόρφωση ή την εκβάθυνση της τάφρου το 1475 (Εικ. 5). Η νότια οχυρωματική γραμμή του φρουρίου ανηφορίζει στον λόφο και αποκλίνει ελαφρώς από το ιπποδάμειο ρυμοτομικό σύστημα κατά 4°, προφανώς για λόγους καλύτερης προβολής των πύργων προς το

¹⁶ C. Mango, *Architecture byzantine*, Παρίσι 1981, 30-57. Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα», ό.π. (υποσημ. 12), εικ. 6. Κ. Μανουσού-Ντέλλα, «Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης», ΔΧΑΕ ΚΑ' (2000), 28-30. Κ. Μάγος, «Ανάδειξη του νότιου τείχους του πρωτοβυζαντινού «κάστρου» της πόλης της Ρόδου», Δωδ.Χρον.ΙΘ' (2005), 391-428.

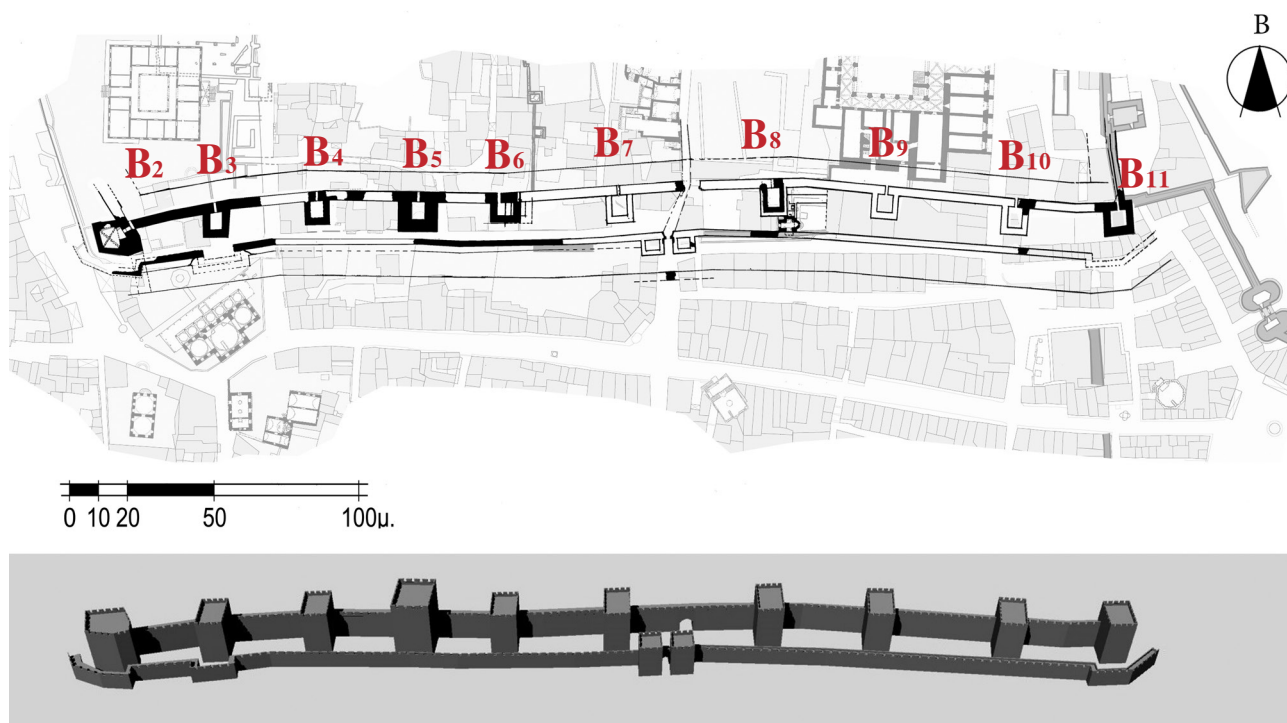
¹⁷ Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα», ό.π. (υποσημ. 12), 82-96. Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο. Βορειοελλαδικός χώρος 4ος-15ος αι., Υπουργείο Πολιτισμού – 9η ΕΒΑ, Αθήνα 2001, 24-46.

¹⁸ E. Kollias, «The building materials of the monuments of the medieval city of Rhodes and the compatibility problems with maintenance», *Compatible Materials for the Protection of European Cultural Heritage, Πρακτικά Συνεδρίου (INCOMARECH – RAPHAEL 97/E/412, PACT 56 1998)*, Αθήνα 1998, 249.

¹⁹ A. Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Topographie, architecture militaire*, Παρίσι 1921, 146 (Pièces justificatives, V). Η. Κόλλιας, «Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου», 15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου, ό.π. (υποσημ. 8), 287.

²⁰ Η. Papavassiliou – Th. Archontopoulos, «Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale», XXXVIII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina (Seminario internazionale di studi sul tema: «La Grecia insulare tra Tardoantico e Medioevo», Ravenna, 15-20 marzo 1991), Corsi Rav 38 (1991). 333-336.

²¹ A. Luttrell, *The town of Rhodes (1306-1356)*, Ρόδος 2003, 67.

Εικ. 4. Σχέδιο γενικής διάταξης του νότιου χερσαίου τείχους της πρωτοβυζαντινής ακρόπολης του 7ου αιώνα.

κέντρο του εμπορικού λιμανιού (Εικ. 1). Αποτελεί τομή στον παλαιότερο πολεοδομικό ιστό και καταπάτησε τη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική Β3 (Εικ. 4-B3). Το μνημειωδών διαστάσεων αυτό συγκρότημα είχε χρησιμοποιήσει για την έδρασή του τους ογκώδεις τοίχους σημαντικού αρχαίου οικοδομήματος, πιθανώς του Διονύσιου²², και είχε πρόσοψη επί της κύριας οδού της ρωμαιοκρατίας (*cardo*).

Στο εσωτερικό του βυζαντινού τείχους υπήρχε αδόμητη ζώνη (*pommerium*)²³, πλάτους περίπου 10 μ. (Εικ. 4). Από αυτόν τον δημόσιο χώρο γινόταν η πρόσβαση στους ισόγειους θολωτούς χώρους των πύργων, οι οποίοι κατά κανόνα περιελάμβαναν τρία επίπεδα χρήσης. Οι πόρτες διαπερνούσαν όλο το πάχος του πρωτοβυζαντινού τείχους, που ήταν 3,20 μ.

Η είσοδος στους επίσης θολωτούς χώρους των

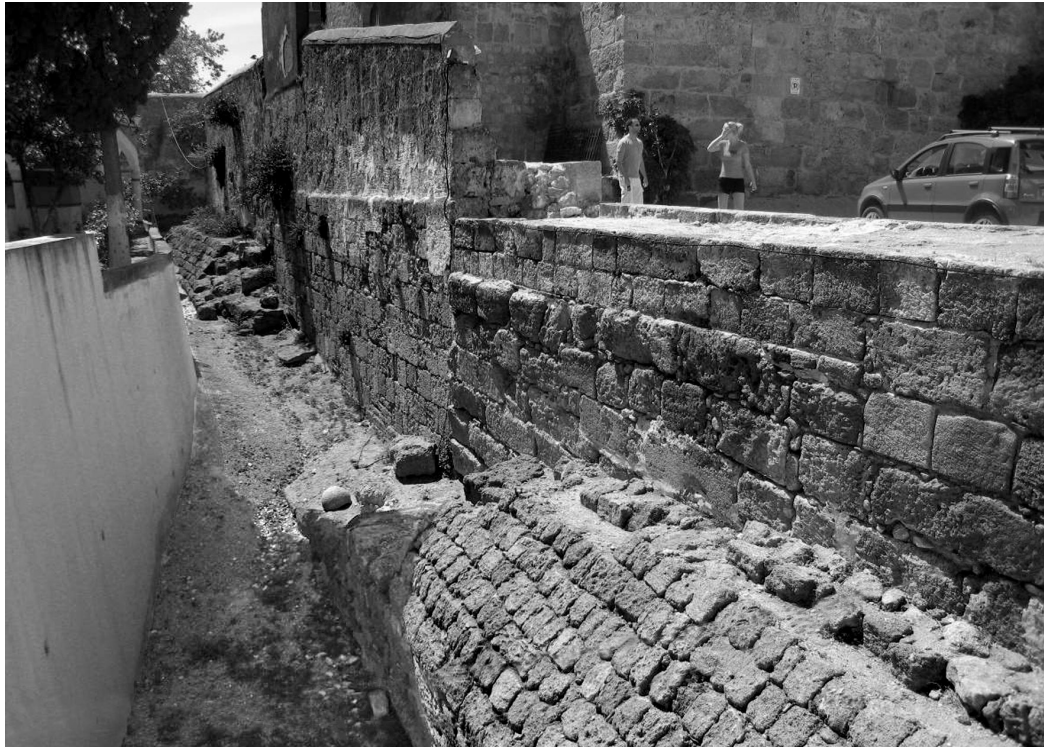
ορόφων των πύργων γινόταν μέσω θύρας που ανοιγόταν στη στάθμη του συνεχούς περιδρόμου του κυρίως τείχους. Λίθινες ευθύγραμμες σκάλες συνέδεαν τη στάθμη της πόλης με τον περιδρόμο του τείχους. Από τον περιδρόμο ξεκινούσε και λίθινη, ενσωματωμένη στο πάχος του τείχους, σκάλα ανόδου στο ψηλότερο επίπεδο των επάλξεων των πύργων. Η διάταξη αυτή διατηρείται κατά μεγάλο ποσοστό στον ανατολικότερο γωνιακό πύργο, στον όροφο του οποίου, ήδη στο τέλος του 14ου αιώνα, είχε ενταχθεί το παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου²⁴ (Εικ. 6). Το σημερινό ύψος του

²² Κωνσταντινόπουλος, «Έργα πλαστικής και επιγραφές», ό.π. (υποσημ. 3), 75-81.

²³ J.-M. Roger, «Nouveaux regards sur les monuments des Hospitaliers à Rhodes. Bartholino da Castiglione, architecte de Pierre d'Aubusson, monuments dépendant de la langue de France, loge, chapelle Saint-Michel (deuxième partie)», *Jsav*, τχ. II (2007), 406-407.

²⁴ Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Topographie*, ό.π. (υποσημ. 19), 67. Α. Μ. Κάσδαγλη – Ι. Μπίθα, «Άγιος Γεώργιος “των Άγγλων” στη μεσαιωνική οχύρωση της Ρόδου», *28ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα, 2008)*, 47-48. Ι. Bitha – Α.-Μ. Kasdagli, «Saint George “of the English”. Byzantine and Western Encounters in a Chapel of the Fortifications of Rhodes», V. Foskolou – S. Kalopissi-Verti (επιμ.), *International Encounters in Medieval Greece after 1204: The Evidence of Art and Material Culture (BYZANTIOS. Studies in Byzantine History and Civilization 19)*, Tournhout 2022, 131-175. J.-B. de Vaivre, «Saint Georges chez les Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem», *Archivum Heraldicum* 122/I (2008), 79-84.

Εικ. 5. Άποψη του βυζαντινού εξωτειχίου της οδού Παναιτίου με την πρόσθετη επικλινή ενίσχυση της βάσης του (έτος λήψης 2002).

πύργου αυτού φθάνει περίπου τα 13,50 μ. και είναι χαμηλότερο κατά 3,50 μ. περίπου από τη στάθμη των επάλξεων που σώζονταν το 1862²⁵. Το αρχικό ύψος του τείχους, απ' όπου ξεκινούσε η σωζόμενη λίθινη κλίμακα ανόδου στις επάλξεις, έφθανε τα 10 μ.

Στο μέσον περίπου του νότιου τείχους ανοιγόταν η βυζαντινή πύλη του κάστρου, αρχικά προς την ύπαιθρο και στη συνέχεια προς τη Χώρα (Εικ. 4). Η δυτική παραστάδα της πύλης έχει αποκαλυφθεί και έχει αναδειχθεί, επί της σημερινής οδού Λάχητος, το μαρμάρινο, σε δεύτερη χρήση, κατώφλι της²⁶. Είχε διαμορφωθεί στον άξονα της *cardo* με τις κιονοστοιχίες, που κατέληγε βόρεια στο μνημειακό Τετράπυλο²⁷. Τετράγωνοι

πύργοι προστάτευαν την πύλη, σε απόσταση περίπου 20 μ. στα ανατολικά και πιθανότατα και στα δυτικά της. Το εξωτείχιον απείχε περίπου 15 μ. από την πύλη στο σημείο αυτό. Ο άξονας της πύλης του εξωτειχίου, η οποία είχε πλάτος 3 μ. και την πλαισίωναν δύο συμμετρικοί τετράγωνοι πύργοι με πλευρά περίπου 9 μ., είναι κατά 8 μ. μετατοπισμένος προς τα δυτικά, σύμφωνα με τους κανόνες της μεσαιωνικής πολεοδομίας που επέβαλλε τη μετατροπή των αρχαίων απόλυτα ευθειών οδών σε τεθλασμένες, για λόγους άμυνας²⁸.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του φρουρίου δημιουργήθηκε διεύρυνση, με παράλληλη μετατόπιση της οχυρωματικής γραμμής κατά 60 μ. περίπου βορειότερα (Εικ. 1, 3). Στόχος ήταν να συμπεριληφθεί στην οχυρωμένη ζώνη η στενή λωρίδα γης μεταξύ των δύο κεντρικών λιμανιών, η ιδιαίτερη σημασία της οποίας υπογραμμίστηκε

²⁵ Σ. Μ. Δοντάς, *Ρόδος. Εκατό χρόνια φωτογραφίας (1850-1950)*, Θεσσαλονίκη 2012, 30. Όπως φαίνεται στην πανοραμική φωτογραφία του Francis Bedford, 1862, από τον πύργο του Naillac.

²⁶ Μανούσου-Ντέλλα, «Η πρώτη μεσαιωνική οχύρωση», ό.π. (υποσημ. 8), 332-333.

²⁷ M. Cante, «Il Tetrapylon», G. Rocco - M. Livadiotti (επιμ.), *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca*

archeologica, la conservazione, le scelte progettuali, Catania 1996 / Αθήνα 1997, 26-30.

²⁸ Κοντής, *Συμβολή εις την μελέτην της όνυμοτομίας της Ρόδου*, ό.π. (υποσημ. 2), 28-29, πίν. V.

Εικ. 6. Άποψη των υπολειμμάτων της άνω στάθμης του πρωτοβυζαντινού πύργου B11 (πρβλ. Εικ. 4) στο επίπεδο κυκλοφορίας του περιδρόμου του τείχους (έτος λήψης 2002).

κατά τον πολεοδομικό μετασχηματισμό της στη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου²⁹. Είναι σαφές ότι ο προνομιακός χώρος που αντίκριζε και τα δύο κεντρικά λιμάνια και στον οποίο μέχρι τον 15ο αιώνα είχε τη δυνατότητα να εισδύει η θάλασσα³⁰, εντάχθηκε στην οχύρωση του 7ου αιώνα³¹ (Εικ. 1). Οι ιδιαίτερες αυτές συνθήκες οδήγησαν, ίσως ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο, στη χωροθέτηση στη θέση αυτή του μεσαιωνικού ναυπηγείου –ταρσανά–, λειτουργία που τεκμηριώνεται από γραπτές πηγές³² τουλάχιστον από τα πρώτα χρόνια της ιπποτοκρατίας. Το 1501, πιθανότατα μετά την καταστροφή των θόλων του ταρσανά κατά

την πολιορκία και τον σεισμό του 1480-1481, καταργήθηκε και επιχώθηκε ο χώρος, ώστε να επεκταθεί σε αυτόν ο περίφημος Κήπος της Ωβέρνης³³.

Προς τα νότια του φρουρίου αναπτύσσονταν ατείχιστα προάστια μέσα στον τεράστιο ερειπιώνα της αρχαίας-ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής πόλης, τα οποία, στις αρχές του 13ου αιώνα, εντάχθηκαν εν μέρει στον νεότερο οχυρωματικό περίβολο της Κάτω Πόλης ή Χώρας³⁴ (Εικ. 1-Χ). Κατά την περίοδο αυτή η τειχιωμένη πόλη επεκτάθηκε περίπου κατά 160 στρέμματα και συμπεριέλαβε τα ομαλά υψώματα που δέσποζαν πάνω από τα δύο κύρια λιμάνια της πόλης, όπου από την αρχαιότητα είχαν αναπτυχθεί σημαντικές κεντρικές λειτουργίες.

Δυστυχώς τα ελάχιστα λείψανα της νεότερης βυζαντινής οχύρωσης, που έχουν μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί

²⁹ Μανούσου-Ντέλλα, «Νέα στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης», ό.π. (υποσημ. 7), 499-503.

³⁰ Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Topographie*, ό.π. (υποσημ. 19), 5-6, αναφέρεται κατά την τουρκοκρατία ως Eğri Liman, που σημαίνει κυρτό ή λοξό λιμάνι.

³¹ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Οι θαλάσσιες οχυρώσεις και τα λιμάνια της πόλης της Ρόδου», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 69-71.

³² Luttrell, *The town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 21), 119-120.

³³ F. de Belabre (Baron de), *Rhodes of the Knights*, Οξφόρδη 1908, 46-47.

³⁴ Luttrell, *The town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 21), 63-67. Α.-Μ. Κάσδαγλη, «Νομίσματα των μέσων χρόνων στην εκτός των μεσαιωνικών τειχών πόλη της Ρόδου», *Οβολός* 9 (2010), 159-174.

και διατηρούνται αποσπασματικά στον μεσαιωνικό πολεοδομικό ιστό, δεν μας επιτρέπουν την πλήρη γραφική αποκατάσταση της πορείας και της μορφής των οχυρωμάτων. Τεκμηριώνεται πάντως ότι το ανατολικό σκέλος της οχύρωσης της Χώρας απομακρυνόταν από τη σημερινή ακτογραμμή του Μεγάλου Λιμένος, που διέρχεται δυτικότερα, σε απόσταση περίπου 150 μ., προς το εσωτερικό της ιπποτικής πόλης (Εικ. 1-Τ). Είναι σαφές ότι η χάραξη αυτή είχε στόχο να αφήσει ανοχύρωτη την πολυσύχναστη εμπορική συνοικία που είχε ήδη αναπτυχθεί κατά μήκος του παραλιακού οδικού άξονα, ο οποίος περιέτρεχε το εμπορικό λιμάνι και οδηγούσε στον μόλο των Μύλων³⁵, που κατά την περίοδο αυτή ήταν εκτός οχύρωσης, όπως και η εβραϊκή συνοικία στην οποία, ήδη από την Ύστερη Αρχαιότητα, ήταν εγκατεστημένοι στην ίδια περιοχή³⁶ στα νοτιοανατολικά του Μεγάλου Λιμένος οι Εβραίοι. Η κατασκευή της σειράς των ανεμομύλων επί του αρχαίου ανατολικού μόλου του Μεγάλου Λιμένος, ακριβώς την περίοδο αυτή, επισφράγισε την ιδιαίτερη οικονομική σημασία του³⁷. Οι μόλοι των Μύλων και του Αγίου Νικολάου ήταν ανοχύρωτοι κατά τη βυζαντινή περίοδο, ενώ ο κεντρικός μόλος, γνωστός μετέπειτα ως Μόλος του Naillac, φαίνεται ότι διατηρούσε κάποιας μορφής σύνδεση με τη βορειοανατολική γωνία του φρουρίου³⁸.

Το ανατολικό μέτωπο του υστεροβυζαντινού τείχους, με αφετηρία τον ογκώδη νοτιοανατολικό πύργο

του φρουρίου, αναπτύχθηκε παράλληλα και σε απόσταση 30 μ. από το ελληνιστικό τείχος του 305 π.Χ. προς το εσωτερικό του λιμανιού. Είναι πολύ πιθανό στο σημείο ακριβώς της διασταύρωσης με τον παραλιακό εμπορικό άξονα να διαμορφωνόταν η κεντρική πύλη της μεσαιωνικής αγοράς (Εικ. 1-Λ). Όπως προκύπτει, άλλωστε, από τη σημαντική ανασκαφή της οδού Πλάτωνος, η πορεία του ταυτιζόταν, για ένα μήκος περίπου 25-30 μ., με το ελληνιστικό τείχος του 305 π.Χ.³⁹ (Εικ. 1), πριν στραφεί νοτιοανατολικά για περίπου 50 μ. δημιουργώντας έναν οχυρό κόμβο με ίχνη πύργου, στο σημείο που αργότερα οικοδομήθηκε το παλαιότερο μουσουλμανικό τέμενος της πόλης, το Ιμπραήμ πασά τζαμί⁴⁰. Στη συνέχεια το τείχος εκάμπτετο και κατευθυνόταν νότια, στα δυτικά της σημερινής οδού Πυθαγόρα, η οποία μέχρι και την τουρκοκρατία αποτελούσε το όριο μεταξύ της τούρκικης και της εβραϊκής συνοικίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι το σκέλος αυτό του τείχους της Χώρας ήταν προσανατολισμένο κατά το ιπποδάμιο ρυμοτομικό σύστημα, ενώ εδράστηκε, σε μήκος τουλάχιστον 80 μ., στον δυτικό εξωτερικό τοίχο ενός αρχαίου, μνημειακών διαστάσεων, οικοδομήματος⁴¹ πλάτους 2,14 μ. και ύψους που φθάνει τα 6,12 μ. Στο νοτιότερο αποκαλυφθέν τμήμα του, στην πλατεία Κοντή, στο υστεροβυζαντινό τείχος έχουν ενσωματωθεί προγενέστερες αδιευκρίνιστες τοιχοποιίες της Ύστερης Αρχαιότητας (Εικ. 7).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πολεοδομική ανάλυση του κεντρικού χώρου, που ήδη από το 1389 αναφέρεται ως *magna et communis platea*⁴²:

Η *πλατεία* ήταν ένας αδόμητος χώρος, συνεχώς περιοριζόμενος, ανάλογος με την *platea lata* των μεσαιωνικών πόλεων της Δύσης⁴³. Είχε τον χαρακτήρα χώρου συνάθροισης των πολιτών, τόσο για εμπορικές συναλλαγές

³⁵ Ανάλογη διάταξη διαπιστώνεται και στο σημαντικό εμπορικό λιμάνι της Γλαρέντζας (Κυλλήνη), επίσης κατά τον 13ο αιώνα: D. Athanasoulis, «The Triangle of Power. Building projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea», S. E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea. Land and people in the Late Medieval Peloponnese*, (Dumbarton Oaks Byzantine Symposium and Colloquia), Washington, D. C. 2013, 116-117, σχέδ. 5.

³⁶ Η. Κόλλιας, *Η εβραϊκή κοινότητα της Ρόδου και τα μνημεία της* (αδημοσίευτο κείμενο). Κ. Μανούσου-Ντέλλα – Γ. Ντέλλας, «Η ανατολική συνοικία του μπούργκου της πόλης της Ρόδου. Πολεοδομικοί και αρχιτεκτονικοί μετασχηματισμοί», *ΔΧΑΕΜ* (2019), 140-142.

³⁷ D. Lohrmann, «A quelle époque a-t-on construit les moulins à vent sur le môle du port de Rhodes?», D. de La Rochefoucauld-Montbel (επιμ.), *Rhodes et les «Chevaliers de Rhodes» 1310-2010, Actes du Colloque (Rhodes 28 et 29 mai 2010)*, Flaviigny-sur-Ozerain 2013, 159-168.

³⁸ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Μνημειακή τοπογραφία του βόρειου άκρου της πόλης της Ρόδου», *ΔΧΑΕ ΛΓ* (2012), 21-36, 31-35, εικ. 7.

³⁹ Μ. Φιλήμονος-Γσοποπού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, 49.

⁴⁰ Η. Balducci, *Architettura turca in Rodi*, Μιλάνο 1932, 93-99.

⁴¹ Ι. Κοντής, «Ανασκαφικά έρευναι εις την πόλιν της Ρόδου», *ΠΑΕ* 1951, 234-235. Ο τοίχος αυτός, βάσει των κεραμικών ευρημάτων της επίχωσης, χρονολογείται στον 3ο αιώνα π.Χ.

⁴² Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Topographie*, ό.π. (υποσημ. 19), 12 σημ. 1.

⁴³ Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών 1421-1453*, Ρόδος 1995, 88. Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα», ό.π. (υποσημ. 12), 00-00.

Εικ. 7. Υπολείμματα της θεμελίωσης του τείχους της βυζαντινής Χώρας κατά μήκος της οδού Πυθαγόρα (έτος λήψης 2002).

όσο και για γιορτές και θρησκευτικές τελετουργίες⁴⁴.

Η αγορά της πόλης κατά την Ύστερη Αρχαιότητα αναπτυσσόταν κατά μήκος της «οδού της ρωμαιοκρατίας» (*cardo*). Είχε κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο με πλευρικές τοξοστοιχίες και συνεχή καταστήματα⁴⁵, και διερχόταν από την κεντρική πύλη της ακρόπολης, που οδηγούσε νότια (Εικ. 1). Στο κέντρο του εμπορικού λιμανιού υπήρχαν, ήδη από την αρχαιότητα, κτηριακά συγκροτήματα, υπολείμματα των οποίων

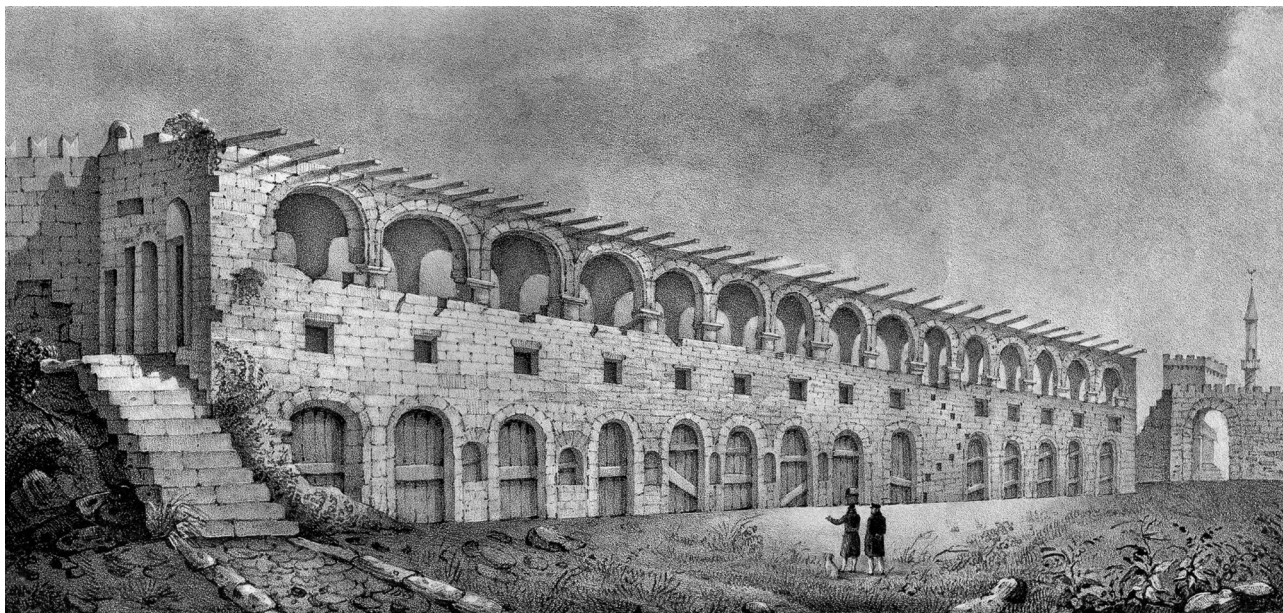
αποκαλύφθηκαν σε ανασκαφικές έρευνες της τελευταίας εικοσαετίας⁴⁶. Πιθανότατα πρόκειται για μια συνοικία του λιμένος, που αναπτύχθηκε έξω από την κεντρική πύλη της αγοράς⁴⁷, στην οποία περιλαμβάνονταν το *Δείγμα* –δηλαδή ο χώρος των εμπορικών συναλλαγών (Εικ. 1-Λ). Στην ίδια περιοχή φαίνεται ότι οργανώθηκε και ο μεσαιωνικός χώρος συναλλαγών. Η ένταξη του νότιου πρωτοβυζαντινού τείχους αποτέλεσε τομή για τον πολεοδομικό μετασχηματισμό του κεντρικού χώρου της πόλης και την οργάνωση του κύριου οδικού εμπορικού άξονα με κατεύθυνση Ανατολή-Δύση, που συστηματοποιήθηκε κατά την επέκταση

⁴⁴ Χαρακτηριστική είναι η απεικόνιση της γιορτής για την υποδοχή του οθωμανού πρίγκηπα Djem στις μικρογραφίες του *Caoursin*. παραπομπή σε εικ./fol.

⁴⁵ Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος», ό.π. (υποσημ. 5), 306-308, εικ. 3. Κ. Μανούσου-Ντέλλα – Ε. Παπαβασιλείου, «Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: Η αρχαιολογική έρευνα ως βάση για το σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό – διευθέτηση της πόλης», *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές (Ρόδος 27-30 Σεπτεμβρίου 1993)*, Αθήνα 1999, 588-590.

⁴⁶ Φιλήμονος-Τσοποτού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, ό.π. (υποσημ. 39), 46.

⁴⁷ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Η δημιουργία και εξέλιξη της οχυρωμένης πόλης της Νερατζιάς στην Κω», *Δωδύχρον ΚΗ΄* (2018), 232. Η σωζόμενη εδώ διάταξη της εκτός της αρχαίας οχύρωσης

Εικ. 8. Γραφική απεικόνιση του συγκροτήματος των ιπποτικών «Στρατώνων» στα μέσα του 19ου αιώνα.

Εικ. 9. Γραφική απεικόνιση του συγκροτήματος των ιπποτικών «Στρατώνων» στα μέσα του 19ου αιώνα.

της βυζαντινής πόλης στις αρχές του 13ου αιώνα και διατήρησε το εύρος των 50-80 μ. μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα. Από το τέλος του 7ου αιώνα, στον αδόμητο χώρο της νεκρής ζώνης προστασίας –«terra deserta»– της πρωτοβυζαντινής ακρόπολης και έξω από την κεντρική πύλη της οχύρωσης, απ' όπου γινόταν η κύρια πρόσβαση από την ύπαιθρο και τα καλλιεργημένα χωράφια του νησιού, ελάμβαναν χώρα οι μεγάλες ετήσιες ή εβδομαδιαίες αγορές⁴⁸ (Εικ. 3). Ο εξωτερικός αυτός εμπορικός χώρος ενσωματώθηκε σταδιακά στον αστικό ιστό κατά την επέκταση της πόλης, αποτελώντας ένα δεύτερο κλάδο της μέσης οδού της βυζαντινής Χώρας.

Στη δομή της ιπποτικής πόλης της υστεροβυζαντινής περιόδου η δημόσια πλατεία (*magna et communis platea*) είχε πλάτος από 80 έως 50 μ. και αναπτυσσόταν από την πύλη της θάλασσας μέχρι την πύλη του Αγίου Γεωργίου (Εικ. 3-Γ). Το 1391 τεκμηριώνεται η κατασκευή νέων, τουλάχιστον δεκατεσσάρων, αποθηκών στον χώρο της πλατείας. Αναφέρεται ως χώρος πώλησης λαχανικών, πιθανότατα στο πλαίσιο λειτουργίας υπαίθριας αγοράς, και αρχικά ήταν σε επαφή με την οχύρωση του κάστρου⁴⁹. Το 1440 είχε ήδη κατασκευαστεί το ασθενές οχυρωματικό μέτωπο του εμπορικού λιμένος, που αναφέρεται ως προτείχισμα (*barbacana*).

Η μεγαλύτερη όμως ευρυχωρία δημιουργήθηκε στα ανατολικά εκτός των βυζαντινών τειχών, στο πλατύ επίπεδο τμήμα που αναφέρεται στις αρχαιολογικές πηγές της ιπποτοκρατίας ως *padella*⁵⁰. Είναι προφανές ότι η κεντρική πύλη της οχύρωσης της βυζαντινής Χώρας συνέδεε τα δύο αυτά τμήματα της πλατείας. Είναι εξάλλου σαφές ότι κύρια μέρη των Ιωαννιτών ιπποτών, ήδη από την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Hélie de

Villeneuve, ήταν να συμπεριληφθεί το αρχικά ατείχιστο τμήμα του μετώπου του λιμανιού στην οχύρωση του πρώτου μισού του 14ου αιώνα. Στην εμπορική αυτή ζώνη μέχρι τον μόλο των Μύλων υπήρχαν ήδη κτήρια με σημαντικές λειτουργίες του Τάγματος, όπως το πρώιμο νοσοκομείο⁵¹ (Εικ. 3-N), το κοιμητήριο-τελωνείο (Εικ. 3-C), αποθήκες και καταστήματα που είχαν σχέση με τη λειτουργία του λιμανιού. Η *porta dei Arnaldi*⁵², που ταυτίζεται με τη «μεσαία πύλη» ή «πύλη του κάστρου» ή «πύλη της Καστελλανίας»⁵³, αποτελούσε την κύρια είσοδο στον χώρο αυτό κατά τον 14ο αιώνα (Εικ. 3-P). Στην ανατολική προέκταση του χώρου της πλατείας δέσποξε η δυτική κύρια όψη της μεγάλης γοθτικής καθεδρικής εκκλησίας, της Παναγίας του Μπούργκου⁵⁴ (Εικ. 3-M). Κατά μήκος του χώρου από την πύλη Arnaldi μέχρι την Πύλη του Μόλου αναφέρεται η *carrerria longa circa mare, seu portum*, αρτηρία που προϋπήρχε της ιπποτοκρατίας· συνέδεε το κέντρο της πόλης με το εμπορικό λιμάνι διασχίζοντας μια αρχικά ατείχιστη περιοχή⁵⁵. Στην ευρύτερη περιοχή φαίνεται ότι αναπτυσσόταν ο Μεγάλος Κήπος της Πλατείας (*megalo quippo platea*)⁵⁶. Τα σπίτια που ανήκαν στη συνοικία του κήπου, υπάγονταν στην «εκκλησία της Παναγίας», που πιθανότατα ταυτίζεται με την Παναγία του Μπούργκου. Υπόλειμμα του κήπου αυτού πιθανότατα αποτελεί το σημερινό πάρκο Αλχαδέφ, που καταλαμβάνει τον πάντα αδόμητο χώρο εκτός της αρχαίας οχύρωσης προς την Ακαντιά και απεικονίζεται στη μικρογραφία της ιπποτικής πόλης από τον Caoursin (Εικ. 3-X).

«συνοικίας του λιμένος» αποτελεί πολύτιμο συγκριτικό στοιχείο για την πόλη της Ρόδου.

⁴⁸ Γ. Μ. Σαρηγιάννης, *Η βυζαντινή πόλη. Πόλη και πολεοδομία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2018.

⁴⁹ Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Topographie*, ό.π. (υποσημ. 19), 12 σημ. 1. Αναφέρεται ότι «ο Domenico Alle magna δώρισε στο παρεκκλήσιο, που ίδρυσε στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, το δέκατο τέταρτο νέο αποθηκευτικό κτήριο που βρισκόταν στην πλατεία όπου πουλούσαν διάφορα λαχανικά, και συνόρευε αρχικά με το κάστρο της Ρόδου».

⁵⁰ Στο ίδιο, 12 σημ. 4. Το γεγονός ότι η ονομασία *padella* προέρχεται από το μαγειρικό σκεύος τηγάκι εξηγείται απόλυτα από τη μορφή του τοπίου, που προέκυψε από διαδοχικές προσχώσεις, στον επίπεδο μυχό του λιμανιού.

⁵¹ Luttrell, *The town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 21), 132. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Η δημιουργία και εξέλιξη της οχυρωμένης πόλης της Ρόδου*, ό.π. (υποσημ. 1), 173-174.

⁵² A. Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Architecture civile et religieuse*, II, Παρίσι 1923, 227. Μανούσου-Ντέλλα, «Μεσαιωνική Ρόδος», ό.π. (υποσημ. 5), 333.

⁵³ Κόλλιας, «Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία», ό.π. (υποσημ. 19), 287.

⁵⁴ Γ. Ντέλλας, «Η αρχιτεκτονική των μεγάλων ιπποτικών εκκλησιών της Ρόδου. Παναγία του Κάστρου, Άγιος Ιωάννης του Κολλάκιου, Παναγία του Μπούργκου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, ό.π. (υποσημ. 8), 391-393.

⁵⁵ Η. Κόλλιας, «Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου», *ΔΧΑΕΚ* (1998), 49-164

⁵⁶ Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, ό.π. (υποσημ. 43), 89.

Όσον αφορά το ανατολικό τμήμα του μεσοβυζαντινού τείχους της Χώρας, η συνύπαρξή του με τη *barbacana* και τη «μεσαία πύλη» τεκμηριώνεται το 1440⁵⁷. Η κατασκευή του παρεκκλησίου του Αγίου Σεβαστιανού *in platea civitatis Colocensis*, δίπλα στον σταυρό (*iuxta crucem*), μεταξύ 1431 και 1435, «για την προστασία της πόλης από την πανώλη», πιθανότατα σχετίζεται με τη θέση της κύριας πύλης της Χώρας⁵⁸ προς την εμπορική ζώνη, απ' όπου ήταν πιο επίφοβη η μετάδοση της φοβερής αρρώστιας (Εικ. 3-Σ). Κτήτορες⁵⁹ ήταν ο Saffredo Calvo και η Φίλιππα, κόρη του Ιάκωβου de Puteo. Ο Calvo, που υπήρξε σημαντική προσωπικότητα της εποχής με μεγάλη οικονομική επιφάνεια⁶⁰, αναφέρεται ότι διέθετε «περιτειχισμένο σπίτι» ως προσωπική κατοικία κοντά στην «πλατεία του Αγίου Σεβαστιανού».

Η οριστική κατάργηση των βυζαντινών τειχών της Χώρας, που οδήγησε στην ενοποίηση του χώρου της πλατείας, συνδέεται χρονικά με την τεκμηριωμένη⁶¹ ενίσχυση του αρχικά ασθενούς και χαμηλού οχυρωμένου μετώπου του λιμανιού το 1472, την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Orsini (1467-1476). Κατά την ίδια χρονική περίοδο, ανακατασκευάζεται και η πύλη του Villeneuve, η οποία είναι γνωστή πλέον ως «πύλη της Καστελλανίας»⁶², και ενισχύεται δραστικά το νότιο τείχος του Κολλάκιου με την προσθήκη τριών προμαχώνων και διάνοιξη τάφρου «πλατιάς και βαθιάς».

Από τους προμαχώνες αυτούς μόνο ο δυτικότερος σώζεται, ενώ πρόσφατα⁶³ αποκαλύφθηκαν πενιχρά

υπολείμματα του αντικρήμνου της τάφρου στο σημείο της γένεσης γέφυρας, ο οποίος αναφέρεται στα κείμενα ως *ponte levatoio*, δηλαδή ως ανυψούμενη γέφυρα, που προστάτευε την πύλη του Κολλάκιου.

Στις χαρακτηριστικές μικρογραφίες του Caoursin⁶⁴, του 1480, διακρίνονται δύο υπαίθριοι σταυροί σε λίθινο βάθρο⁶⁵. Ο ένας ήταν τοποθετημένος σε ύψωμα στο δυτικό άκρο της πλατείας και ο άλλος, γνωστός ως *croix de la padelle*⁶⁶, στην πλατεία του Αγίου Σεβαστιανού (Εικ. 3-Σ). Η ένταξη σε μικρή απόσταση από την εκκλησία, το πρώην οθωμανικό τέμενος Σιαντριβάν με τη σημαντική κρήνη, που είναι γνωστή ως «φουντάνα»⁶⁷, μας οδηγεί στην υπόθεση ύπαρξης ιπποτικής κρήνης σε περίοπτο σημείο της πλατείας, ανάλογης μορφής με αντίστοιχα σωζόμενα παραδείγματα σε πόλεις της δυτικής Ευρώπης, στην Κρήτη κ.α.

Φαίνεται ότι μετά το 1480 η μεγάλη ευρυχωρία της ιπποτικής πλατείας είχε αρχίσει να καταλαμβάνεται σταδιακά από εμπορικού χαρακτήρα κτίσματα⁶⁸ που εξυπηρετούσαν τη λειτουργία της αγοράς, στο πλαίσιο του γενικότερου μετασηματισμού της πόλης. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η κατασκευή ιπποτικού ισόγειου κτηρίου⁶⁹, τύπου *loggia*, που καλύπτεται από δύο μνημειακών διαστάσεων σταυροθόλια στα ανατολικά της πλατείας του Αγίου Σεβαστιανού (Εικ. 3-L), πιθανότατα και άλλα θολωτά κτίσματα που καλύπτονται

⁵⁷ Μανούσου-Ντέλλα, «Η πρώτη μεσαιωνική οχύρωση», ό.π. (υποσημ. 8), 00-00.

⁵⁸ Υπολείμματα της νότιας όψης της εκκλησίας του Αγίου Σεβαστιανού φαίνεται ότι ενσωματώθηκαν στον νότιο τοίχο του ανδρικού τμήματος του Εσκή Χαμάμ, της οθωμανικής Ρόδου. Ανάμεσα στις δύο οξυκόρυφες κόγχες του μεγάλου τρούλου διακρίνεται και σήμερα η εσωτερική όψη φραγμένης πόρτας, πιθανότατα της νότιας εισόδου της ιπποτικής εκκλησίας. Ελπίζουμε ότι θα δοθεί η δυνατότητα περαιτέρω διερεύνησης και ανάδειξης της μνημειακής διαστρωμάτωσης στην περιοχή της μεγάλης πλατείας.

⁵⁹ Τσιωπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, ό.π. (υποσημ. 43), 89. Το 1435 ο πάπας αναγνώρισε το κτητορικό τους δικαίωμα (*ius patronatus*).

⁶⁰ Στο ίδιο, 7.

⁶¹ Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Topographie*, ό.π. (υποσημ. 19), 109

⁶² Κόλλιας, «Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία», ό.π. (υποσημ. 19), 287.

⁶³ Κατά τη διάρκεια των εργασιών διέλευσης των υπόγειων δικτύων της μεσαιωνικής πόλης, το έτος 2008.

⁶⁴ J.-B. de Vaivre – Laurent Vissière, «Affin que vous entendez mon intencion des ystoires que je vueil, et des lieux où seront». Essai sur le manuscrit de dédicace des œuvres de Guillaume Caoursin à Pierre d'Aubusson (v. 1483)», *Société de l'histoire et du patrimoine de l'ordre de Malte, Bulletin* 27 (2012), 97.

⁶⁵ Στο ίδιο, 20.

⁶⁶ Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Topographie*, ό.π. (υποσημ. 19), σημ. 4.

⁶⁷ Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 2019, 510-511.

⁶⁸ Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Architecture*, ό.π. (υποσημ. 52), Pièces justificatives XVII, 229-230.

⁶⁹ Το αρχικά μεμονωμένο αυτό κτίσμα εντάχθηκε στο συγκρότημα του ανατολικού μετώπου της πλατείας Ιπποκράτους, περιόδου Ιταλικής Διοίκησης, σύμφωνα με μελέτη του αρχιτέκτονα Florestano di Fausto. Κ. Καρανάσος, *Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και την διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ανοιχτής πρόσβασης: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/17761>), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2009, 165-179.

πίσω από μεταγενέστερες προσθήκες του οθωμανικού παζαριού. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτέλεσε η προσθήκη, στις αρχές του 16ου αιώνα, ενός επιμήκους συγκροτήματος συνεχόμενων 9-15 διώροφων θολωτών καταστημάτων, πλάτους 8 μ. με τριγωνική απόληξη των όψεών τους, ανάμεσα στην οδό της Αγοράς (σημερινή οδό Σωκράτους) και το νότιο τείχος του Κολλάκιου, σε απόσταση περίπου 35 μ. από αυτό (Εικ. 3-B). Το συγκρότημα αυτό αναπτύχθηκε με κατεύθυνση Ανατολή-Δύση από την πλατεία του Αγίου Σεβαστιανού μέχρι την κεντρική πύλη του Κολλάκιου στη σημερινή οδό Λάχης, ακριβώς στον άξονα της θαλασσινης πύλης της πλατείας υποδιαιρώντας την περιοχή σε δύο ίσου πλάτους τμήματα και οργανώνοντας την εμπορική ζώνη. Στην κορυφή της τριγωνικής κύριας όψης του θολωτού κτίσματος που βρισκόταν στον άξονα του συγκροτήματος, υπάρχει τετράγωνο πλαίσιο με τα οικόσημα του Τάγματος και του μεγάλου μαγίστρου Fabrizio dell Carretto (1513-1521). Στο σημείο αυτό ακριβώς διανοίχθηκε, σε αδιευκρίνιστη χρονική στιγμή, στενός δρομίσκος επικοινωνίας με την εσωτερική αυλή του συγκροτήματος, που οργανώθηκε τα αμέσως επόμενα χρόνια, πριν από την πολιορκία του 1522, μέσα σε κλειστό περίβολο (Εικ. 9). Ολοκληρώθηκε με την προσθήκη μιας βόρειας επιμήκους διώροφης πτέρυγας που είχε πλάτος επίσης 8 μ. και μήκος 60 μ. Η πτέρυγα αυτή, την οποία περιγράφει αναλυτικά⁷⁰ και απεικονίζει ο Rottiers⁷¹, είχε συνεχόμενους επιμήκεις θολωτούς χώρους με τζάκια στο ισόγειο και δεκατρία θολωτά κελιά στον όροφο, με ανεξάρτητες εισόδους και τριγωνική απόληξη της βόρειας όψης τους, ενώ στα νότια διαμορφωνόταν ευρύχωρη στοά κυκλοφορίας με ανοικτή τοξοστοιχία. Κατασκευάστηκε στο πλάτος της τάφρου και σε απόσταση μόνο 6 μ. από το προτείχισμα του νότιου χερσαίου τείχους του Κολλάκιου στα ανατολικά της κεντρικής του πύλης που ανοιγόταν ανάμεσα σε δύο ορθογώνιους πυργίσκους. Είναι προφανές, βέβαια, ότι κατά τη χρονική στιγμή της επέκτασης του συγκροτήματος, βορειότερα

θα πρέπει να είχε επιχωθεί η τάφρος, μετά τη διαφοροποίηση της αμυντικής χρήσης του ενδιάμεσου τείχους του Κολλάκιου, κατά τα τελευταία χρόνια της ιπποτοκρατίας, γεγονός που προκύπτει και από άλλα στοιχεία ένταξης πύργων σε αστικά κτίσματα⁷².

Το συγκρότημα αυτό, τα επιβλητικά ερείπια του οποίου ήταν ορατά στην κεντρική περιοχή της πόλης τουλάχιστον έως τα μέσα του 19ου αιώνα⁷³, διέφυγε την προσοχή των περιηγητών και των μελετητών της πόλης, πλην των Rottiers, που το αναφέρει για πρώτη φορά το 1826 ως «στρατώνες των ιπποτών»⁷⁴, Flandin⁷⁵, Guérin⁷⁶, Belabre⁷⁷ και Gabriel⁷⁸, ο οποίος διατυπώνει την πιο τεκμηριωμένη άποψη για την αρχική χρήση του. Ο Ηλίας Κόλλιας⁷⁹ παρουσίασε τον εύλογο προβληματισμό του, κυρίως για τη σχέση του συγκροτήματος αυτού με το νότιο τείχος του Κολλάκιου.

Η όλη διαμόρφωση της ενιαίας πλέον πλατείας επισφραγίστηκε με την κατασκευή της επιβλητικής πύλης της πλατείας⁸⁰ στην αρχή της μαγιστρίας του Aubusson, το 1478. Αξιοσημείωτη είναι η ειδική για την περίπτωση της θέσης αυτής διαμόρφωση διπλής όψης της οχυρωμένης πύλης αλλά και της άνω στάθμης του τείχους που αντίκριζε το κεντρικό τμήμα της πλατείας.

⁷⁰ B. E. A. Rottiers (Colonel), *Description des monuments de Rhodes*, Βρυξέλλες 1830, 398-401.

⁷¹ B. E. A. Rottiers (Colonel), *Monuments de Rhodes*, Album, Βρυξέλλες 1828, πίν. LXIX.b, όπου παρουσιάζει τη στοά όπως ήταν το 1828, και πίν. LXX, όπου την παρουσιάζει σε γραφική αποκατάσταση.

⁷² Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα», ό.π. (υποσημ. 12), 90-93. Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Topographie*, ό.π. (υποσημ. 19), 12, 77-78.

⁷³ K. Manoussou – G. Ntellas, «The effects of the siege of 1522 in the town of Rhodes and its fortifications», S. Phillips (επιμ.), *The 1522 Siege of Rhodes: Causes, Course and Consequences* (υπό έκδοση).

⁷⁴ Rottiers, *Description des monuments de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 70), 398-401.

⁷⁵ E. Flandin, *L'Orient*, Παρίσι 1853, πίν. 28, 29.

⁷⁶ V. Guérin, *Voyage dans l'île de Rhodes et description de cette île*, Παρίσι 1856.

⁷⁷ De Belabre, *Rhodes of the Knights*, ό.π. (υποσημ. 33), 139-141.

⁷⁸ Gabriel, *La Cité de Rhodes, 1310-1522. Architecture*, ό.π. (υποσημ. 52), 106. Διατυπώνει την άποψη ότι στο ισόγειο είχαν εμπορική χρήση (μαγαζιά ή αποθήκες) και στον όροφο ως καταλύματα μισθοφόρων στρατιωτών, τους οποίους θα έπρεπε να συγκεντρώνουν έξω από το κάστρο, κοντά στα τείχη.

⁷⁹ Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα», ό.π. (υποσημ. 12), 90-93.

⁸⁰ Bosio, *Dell'istoria della sacra religione*, ό.π. (υποσημ. 14), 367. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Η μορφολογική εξέλιξη των πυλών της μεσαιωνικής οχύρωσης της πόλης της Ρόδου», Ο. Γκράτζιου (επιμ.), *Γλυπτική και λιθοξοϊκή στη λατινική Ανατολή* (13ος-17ος αι.), Ηράκλειο 2007, 233-236.

Είναι η μορφή της πόλης που απεικονίστηκε με τόση επιμέλεια στις πολύτιμες μικρογραφίες του χειρόγραφου κώδικα του Caoursin. Στη σύγχρονη της απεικόνιση στον ζωγραφικό πίνακα του Épernay διακρίνεται, αν και με σχεδιαστική ασάφεια, η ένταξη συγκροτήματος θολωτών κτισμάτων⁸¹ σχεδόν σε επαφή με το ανατολικότερο τμήμα του τείχους του Κολλάκιου.

Δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί αν πρόκειται για προσθήκη στο σχέδιο, η οποία αναφέρεται στην αναδιαμόρφωση της ιπποτικής πόλης μετά την πολιορκία του 1480. Είναι πάντως σαφές ότι η κατασκευή του στη θέση αυτή σηματοδοτεί το τέλος της αμυντικής λειτουργίας του πρωτοβυζαντινού τείχους του 7ου αιώνα. Τμήματα της τάφρου επιχωματώθηκαν, ενώ

⁸¹ De Vaivre – Vissière, «Affin que vous entendez mon intencion des ystoires», ό.π. (υποσημ. 64), 20. Πιο ευκρινής είναι η σχεδίαση στον πίνακα του Épernay, που παρουσίασε ο J.-B. de Vaivre, «Autour du grand siège de 1480. Descriptions de Rhodes à la fin du XVe siècle», *Société de l'histoire et du patrimoine de l'ordre de Malte*, *Bulletin* 22 (2009), 108.

πύργοι και λοιπά οχρωματικά στοιχεία του κυρίως τείχους ενσωματώθηκαν σε κοσμικούς χαρακτήρα κτίσματα⁸². Μόνο το ασθενέστερο και χαμηλότερο εξωτερειχόν διατήρησε τον χαρακτήρα της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ κάστρου και μπούργκου μέχρι και την τουρκοκρατία⁸³.

⁸² Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα», ό.π. (υποσημ. 12), 102-106.

⁸³ Όπως σαφώς διακρίνεται στον χάρτη (αριθ. 1667) του Αγγλικού Ναυαρχείου του 1838, που δημοσίευσε ο C. T. Newton, *Travels and discoveries in the Levant*, I, Λονδίνο 1865, εικ. στα πρωτοσέλιδα της έκδοσης.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 3, 4: Αρχιτεκτονικά σχέδια Κατερίνας Μανούσου-Ντέλλα. Εικ. 2: Ιταλικό Φωτογραφικό Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Εικ. 5-7: Φωτογραφίες Κατερίνας Μανούσου-Ντέλλα. Εικ. 8: Rottiers, *Description des monuments de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 70), πίν. LXIX, βλ. και <https://eng.travelogues.gr/item.php?view=49756>. Εικ. 9: Rottiers, *Monuments de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 71), πίν. LXVIII, βλ. και <https://eng.travelogues.gr/item.php?view=49755>.

BYZANTINE FORTIFICATIONS AND “MAGNA ET COMMUNIS PLATEA” IN THE MEDIEVAL TOWN OF RHODES

Until the mid-7th century, all settlements in the islands of the Aegean were unfortified and Muawiyah's army landed on Rhodes in 653-654 and conquered an unfortified town. Arab historians mention that in 60 A.D., i.e. around 682 A.D., Gunada, son of Umaya, “conquered Rhodes and built the town”. It is obvious that he means that he fortified the already existing town. For the first time, it is mentioned that in Early Byzantine times Rhodes was furnished with a fortress, obviously in the form of a fortified acropolis, where the population took refuge whenever it was under threat (Fig. 1). We would like to draw attention to the particular morphology of the early Byzantine towers, with sides slightly converging upwards, a feature probably due to their Arabic origin. As evidenced in the Hospitaller document dating to 1491 a perimeter *pommerium* existed in the interior of the walls, towards which opened the entrance gates of the ground floor areas of the towers (Fig. 4). It is certain that there existed one or more unfortified residential clusters, the inhabitants of which took refuge in the Acropolis in times of danger. It is possible that the function of a permanent market remained along the central Roman axis (*cardo*), on which the central Byzantine gate opened, and continued further south. In the unbuilt zone, outside the gate and the Early Byzantine walls (*terra deserta*), there was space available for temporary installations for commercial transactions, later included in the walled Late Byzantine “Chora” and developed in the Hospitaller town as “a great public square” (*magna et communis platea*). Nevertheless, it is certain that along the pre-Hospitaller street axis, known during the Hospitaller period as «via circa mare», which connected the Byzantine “Maritime Gate” with the east mole of the commercial harbour, the trade and financial centre of the 13th century operated, outside the walls of the “Chora”.

The expansion of the Byzantine town to the south is a result of the Crusader period when the strategic location of Rhodes was upgraded. It can be dated with certainty to

the end of the 12th or the beginning of the 13th century. The Late Byzantine fortification was particularly strong, with abundant use of spolia, even intact ancient walls up to a great height, and included the central functional zone of the town, with the hill of the ancient agora, into the walled town. It expanded, therefore, within a square measuring 400m on each side and used the boundaries of ancient streets as foundations (Fig. 1). Alongside the construction of the fortification wall of the Chora, it seems that during the Late Byzantine period the focal fortified palace was constructed in the northwest corner of the Acropolis, which served as the administrative seat, the residence of the ruler and the symbol of his power (Fig. 1-P). Moreover, it is notable that along the seafront wall of the Castle and its south landward branch, interventions dating to the end of the 11th or during the 12th century are evidenced from excavations. This fact reveals the dynamic character of the Byzantine fortification works, which were transformed and adjusted according to specific needs and requirements of military techniques.

Of particular interest is the urban analysis of the central area, which since 1389 is referred to as *magna et communis platea* (Fig. 3). The square was an unbuilt space constantly limited, similar to the “platea lata” of the medieval cities of the West. It had the character of a gathering place for citizens, both for commercial transactions and for celebrations and religious rituals.

The integration of the southern Early Byzantine wall was decisive for the urban transformation of the central area of the city and the organization of the main commercial axis with direction East-West which was systematized during the expansion of the Byzantine city in the early 13th century and maintained the range of 50-80m until the end of the 15th century. From the end of the 7th century the big annual or weekly markets took place in the unbuilt area of the dead protection zone –*terra deserta*– of the Early Byzantine Acropolis and outside the main gate of the fortification, from where the main

access was from the countryside and the cultivated fields of the island (Fig. 1).

It seems that after 1480 the large space of the square had begun to be gradually occupied by commercial buildings of the Agora, in the context of the general transformation of the town. This included the construction of a ground floor building, of the loggia type, which is covered by two monumental cruciform vaults to the east of Hagios Sevastianos Square (Fig. 3-L) and probably some other vaulted buildings concealed behind later additions. A typical case was the addition in the beginning of the 16th century of an elongated complex of continuous 9-15 two-storey vaulted shops 8m wide with triangular facades, between Agora Street (today Socrates Street) and the southern wall of the Collaquium at a distance of about 35m from it (Fig. 3-B). This complex was developed in the East-West direction from Hagios Sevastianos Square to the main gate of the Collaquium

on today's Lachetos Street, exactly on the axis of the sea gate of the Square, dividing it into two equal width sections and organizing the commercial zone.

This complex, the imposing ruins of which were visible in the central area of the city at least until the middle of the 19th century, escaped the attention of travelers and scholars except for Rottiers who first mentions it in 1826 as the "barracks of the knights", Flandin, Guérin, Belabre and Gabriel, who expresses the most substantiated view for its initial use. Elias Kollias presented his reasonable concerns, mainly about the relationship between this complex and the southern wall of the Collaquium.

*Architect, PhD
Hellenic Ministry of Culture and Sports
Service of Modern Monuments
and Technical Works of Dodecanese
kamanousou@gmail.com*